

у коју се трудило да се обавију преговори, ствар није измакла ни амбасади Аустро-Угарске у Риму, нити администраторима аустријских банака, заинтересованих да спријече закључење зајма. Управо по наговору *Credit mobilier* и *Zonder bank-e* — из Беча, које су биле у стању да врше једну јаку пресију на италијански конзорцијум, није изостала једна неповољна промјена у расположењу зајмодаваца. Сјуградан пошто је уговор био потписан ови су поднијели један додатни члан који даје право њиховом делегату, Г. Бови (*Bova*), да сваке три мјесеца отпутује у Црну Гору, да тамо прегледа пословање у вези са приходима који су намијењени зајму. Очигледно, стварни циљ је био да се раскине уговор, пошто никоме није било непознато да књажевска влада није расположена да се одрекне своје независности, да се потчини једној страниј контроли. Чим је сазнао за нови предлог, књаз Никола је телеграфисао своме министру финансија да прекине преговоре и напусти Италију.

Циљ који су били поставили Аустријанци био је на тај начин постигнут. Али књаз Црне Горе не осјећа се потучен; према ономе што ме увјеравају, његов пораз је само повриједио његово самољубље и изазвао код њега још живљу жељу да се ослободи зависности, у којој се бечке банке труде да га задрже. Према информацијама које су ми недавно саопштене, он је одмах отпочео, у вези са пројектованим зајмом, нове демарше код извјесних кредитних установа у Одеси и Паризу и он их је гурао тако активно да су очи успјеха, ако већ и само закључење није осигурано. То је чињеница у коју ће Вам бити лако да се увјерите. У сваком случају ја вјерујем да црногорски делегати треба да наиђу, у Француској као и у Русији, на све могуће олакшице да испуне један мандат чији ће коначни резултат одговарати политичким интересима двију земаља¹.

Др Димо ВУЈОВИЋ

ПРВА ПРЕСУДА ПРИЈЕКОГ СУДА У БОКИ 1914. ГОДИНЕ

Аустроугарски владајући и војни кругови, последије убиства Фрања Фердинанда у Сарајеву, 28. јуна 1914, мислили су само на рат и на што бржу освету. Зато су одмах почели окупљати и опремати војску и удућивати је према границама Србије и Црне Горе, чак и по цијену слабљења војних контингената одређених за руски фронт.

За ову журбу било је више разлога, а највећи је био: побједе српске и црногорске војске у балканском рату, које су заталасале народне масе у југословенским земљама Монархије, јер

¹ *Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Monténégro, Pol. étrangère, I 1896 — 1900, фол. 123—126.*

су у њима назирали путеве свог ослобођења и уједињења. Вла-дајући кругови Аустро-Угарске имали су прилике да то виде и довољно осјете. Зато су њихови ратоборни генерали коначно успјели да оправдају своје планове за муњевити рат. Али ово није било довољно. Требало је објавити још један рат својим властитим поданицима Југословенима, нарочито онима чија су се имена годинама прикупљала на листама њених полицајаца и конфидената.

Да сто и три године аустријске владавине нашим Примор-јем нијесу могле никога придобити, осим привилегисаних веле-посједника и бирократије — остатака млетачке владавине — доказује нам обилна литература објелодањена почев од 1961. године до данас, у годинама прославе стогодишњице народног препорода на Приморју.

Одмах послје видовданског атентата ступиле су у акцију појачане екипе полицајаца, конфидената и доушника. Почело се злостављањима родољуба, хапшењима и интернирањима, а по-слије завођења војног пријеког суда стријељањима и вјешањима.

За становиштво пограничних крајева према Србији и Црној Гори ситуација је била много тежа, јер је, поред овога, пресеља-вано у масама, паљена су му насеља и вршене друге репресалије које му је доносио бијес појединих заповједника граничних сектора.

Међу граничним подручјима која су много страдала у го-динама I свјетског рата била је и Бока Которска, крај чији је положај и географска конфигурација омогућавала да у одбрам-беном и политичко-управном систему разних владавина — које су од најстаријих времена њиме управљале — увијек буде не-што посебно. У овоме су му још помагале и везе са залеђем које се нијесу прекидале ни за доба највећих турских најезда. Бо-кељи су помагали све борбе и покрете за ослобођење у сусједној Црној Гори и Херцеговини, а за вријеме млетачке владавине (1420 — 1797) борили се против њене бирократије, феудалних намета и привредне запостављености.

Одлуку Бечког конгреса да Аустрија са Истром и Далма-цијом добије и Боку (1815. г.), Бокељи су примили са протестима и неповјерењем. Није требало дуго па да то неповјерење добије своју потврду. Аустријска управа је започела реакционарним мјерама. Укинула је и последње привилегије које су остале од бивше млетачке управе, заводила неподношљиве дажбине, про-узроковала пропадање поморске привреде, тражила обавезну војну службу. Све је ово повећавало незадовољство народа које је нашло одушка у устанцима од 1848, 1869. и 1882. године.¹

Након једног малог предаха послје устанка од 1882. због појачаних аустријских репресалија, Бока је била у пуној мјери

¹ В. мој рад: Бока и Народни препород на Приморју, Годишњак По-морског музеја — Котар (у даљем тексту ГПМ-К) X/1962, стр. 183.

активизирана у свим народним збивањима, од ријечке и задарске резолуције па до времена о којем овдје говоримо. А то је видовдански атентат у Сарајеву и почетак I свјетског рата.

Као што је познато, тог Видовдана се одржавао на далматинском Косову познати сабор Хрвата и Срба читаве Далмације на којем је дошла до најпунијег изражаја народна слога у којој су се манифестовале народноослободилачке тежње. Бока је овдје била бројно заступљена. Тог дана су на историјској Превлаци код Кртола започеле и традиционалне бокелске љетне свечаности, познате по масовном окупљању народа и његовим манифестацијама у разним видовима. Пред вече, када је народно весеље било на врхунцу, дошао је глас о атентату у Сарајеву.

„Већ прије навјештаја рата Србији 1914. полиција је покушала преко својих агената и плаћеника, у договору са оно мало франкофуртимаша којих је било у Котору, да и у томе граду изврши погроме над Србима и њиховом имовином. . . Самим навјештајем рата, сва је Бока претворена у тврђаву. Војничка управа преузела је сву, пуну власт“.² Команда ратне луке Боке Которске била је премјештена из Котора у Херцег-Нови, а потом је настављено премјештање осталих надлештава. Нека надлештва су била и укинута, или припојена другима у разним крајевима Далмације. Школе су престале да раде. Которско поглаварство је било такође пренесено у Херцег-Нови. Котор се сматрао угроженим због близине црногорске границе. И његово становништво је било потпуно евакуисано, а исто тако су била евакуисана и околна села у чијој су се близини налазиле тврђаве Тројица, Врмац и Горажда. Несрећа је била утолико већа што су овдје били жене, дјеца и старији људи, јер све што је било способно за војску и помоћну службу било је мобилисано. Евакуисани народ, на броју око три хиљаде, био је вођен по логорима од Задра па до Горње Аустрије.

Одмах послѣ видовданског атентата истакнутији народни прваци били су позатварани, а кад је рат започео били су преведени на злогласно острво и тврђаву Мамулу, која се налази на улазу у Бококоторски залив. Многи други у народу значајнији људи, првенствено свештеници и интелектуалци, били су ухапшени и постављени као таоци на појединим војним објектима и важнијим путевима. Непоуздани учитељи и чиновници, уколико нијесу били захваћени војном мобилизацијом, премјештени су у забаченија мјеста Далмације.

Војна мобилизација која је објављена 26. јула захватила је мушкарце од 21 до 42 године живота (у мају 1915. од 18 до 50 година). Они који су били неспособни за војску и остали мушкарци од 15 до 20 година и од 43 до 50, узети су у војну комору,

² Др Јосип Беровш, Неке полицијске мјере аустријских власти у Боки Которској за вријеме првог свјетског рата, Историјски записи — Титоград, 3/1964, стр. 552.

или на радове. Када се ово узме у обзир, затим већ поменуто евакуисање Котора и околних мјеста, к томе и бројне породице бољег имовног стања које су се склониле у Дубровник, Сплит, Задар и Трст, онда је становништво Боке било више него преполовљено.

Мобилисана војска била је концентрисана у логорима око Херцег-Новог и Зеленике. Јединице одређене за операције према Србији биле су транспортоване из Зеленике за Сарајево као зборно мјесто, док су јединице одређене за границу према Црној Гори превожене ноћу према Рисну и Котору. Као што је познато, Бока Которска је била у овом рату главна оперативна база аустријске ратне морнарице. На почетку рата у Бокототорском заливу се налазило одјељење аустријске ратне флоте које се састојало од: 2 бојна брода, 4 мале крстарице, 2 разарача, 5 већих и 9 мањих торпиљерки.³

Шестог августа (1914) прекинути су дипломатски односи између Црне Горе и Аустрије. Аустријска војска одмах је напустила вањске дијелове тадањег бококоторског котара: општине Будву, Паштровиће, Спич и дио општине Грбаљ који је гравитирао према отвореном мору. Аустријска команда је затим објавила блокаду црногорске обале. Господар ситуације на Средоземљу, па према томе и на Јадрану, била је француска и енглеска флота. Сама француска средоземна флота бројила је: 37 већих бродова, 3 минополагача, 36 разарача, 14 подморница и брод-носач авиона.⁴

Овим је аустријска флота била блокирана у Бокототорском заливу од знатно надмоћније савезничке флоте. Све ово је појачавало страх војних и цивилних власти, који је налазио одушка у њиховом терору према недужном становништву које, и поред свих репресалија, није могло да не прижељкује ратне успјехе савезницима, а нарочито српској и црногорској браћи.

По наређењу војне управе, један дио аустријских трговачких бродова, по објави рата, упловио је у Боку. Били су усидрени већим дијелом на простору од Баоштића до Мељина, а мањим око Мориња.

По подацима којима располажемо, од 9. VIII до 3. X 1914. у Боку су упловили ови пароброди: *Dardania*, *Bitinia*, *Dalmatia*, *Atlantico*, *Ellenia*, *Filippo Artelli*, *Perseveranza*, *Presjednik Becher*, *Belender*, *Elektra*, *Albania*, *Lokrum*, *Lissa*, *Buon Padre*.⁵

Неки од њих остали су ту усидрени за све вријеме рата, а други су повремено служили за потребе војног транспорта на

³ Hans Sokol, *Österreich Ungar. Seekrieg 1914—1918* Wien, 1929—31 (Прилог).

⁴ Sokol, исто.

⁵ Архив Поморског музеја — Котор (у даљем тексту Архив ПМ-К) А/VI 137.

простору између Трста и албанских вода. Више малих пароброда пловило је за исте потребе по Заливу.

У цитираним архивским списима нијесмо нашли податке о дану уласка у Боку п/б Radium,⁶ али по неким другим подацима он је упловио првих дана септембра.⁷ Налазио се у Месини када је његово заповједништво добило налог да одмах крену за Боку.

Поједини, данас живи, грађани Херцег-Новог сјећају се заповједника овог брода Филипа Хаџије и II официра Милана Срзентића. У тим данима тешке неизвјесности, када се није знало каква зла и напасти може донијети сљедећи дан, људи истих мисли, погледа и осјећања брзо су се упознавали и зближавали.

Кап. Хаџија,⁸ који је до тада десетак година био заповједник разних пароброда, имао је прилике да упозна многе бокелјске поморце. Уосталом, везе између помораца Пељешца и Боке увијек су биле пријатељске, нарочито у деценијама обнове једрењака средином прошлог стољећа. У коначној пропасти једрењака, крајем поменутог стољећа, дијелили су сличну судбину. И једни и други морали су напуштати своје једрењаке и обале свог родног краја и тражити запослење у Трсту и Ријеци — гдје је аустро-мађарска управа систематски инфилтрирала несловенски живаљ — па и на бродовима чија су предузећа оснивали и њима управљали аустријски и мађарски финансијски магнати. Требало се прилагодити новим приликама, а што је најтеже, служити туђину, а до сада на једрењацима био је сваки свој на своме. „На нашим једрењацима — каже Антон Милошевић — капетан и посада били су из истог мјеста, понекад из истог братства или родбина капетанова. Дакле, посада је била задруга чврсто везана у заједници више предањем и обичајима него писаним законима“.⁹

А кап. Филип Хаџија припада генерацији наших помораца који су доживјели и осјетили овај судбоносни привредни прелом

⁶ Грађан је у West Hartlepool (Енглеска) 1906. године. Имао је 3311 BRT 2010 NRT, TN 6315, KS 1250. Тада је добио име Maude. Концем 1913. год. купила га је фирма Olivetti i Roth из Трста, и дала му име Radium.

⁷ Кретање неких пароброда је регистровала само војна управа, па вјероватно и п/б Radium.

⁸ Рођен је у Оребићу 1870. године. Његов отац кап. Јосип заповједао је једрењаком Пељешког поморског друштва. Год. 1883. заповједао је барком Cardiff и одвео на прво укрцање сина Филипа. Филип се после три године пловидбе уписао у Наутичку школу у Дубровнику коју је завршио 1889. године и положио завршни испит. Исте године је положио поручнички испит. Испит капетана дуге пловидбе положио је у Трсту 1893. И на првом и на другом испиту стекао је квалификације за једрењаке и пароброде. Пошто је положио капетански испит постао је заповједник пикунера Zenit одје остаје двије године, а затим прелази на пароброде. Од 1896. до 1914. заповједа паробродима: Klio, Olimp, Srd, Orjen, Iskra, Radium (ови подаци су узети из Архива Поморског музеја ЈАЗУ у Дубровнику и из Архива насљедника пок. кап. Филипа Хаџије).

⁹ Прилози за историју бокелјског поморства, рукопис, стр. 11 Архив ПМ-К (Антон Милошевић).

у животу нашега Приморја. Зато је у овој генерацији била дубоко усађена мржња према аустро-мађарској владавини која је за све ово била главни кривац. Овоме треба додати и њезине политичке и дипломатске потезе које је безобзирно спроводила почев од 1908. год. па надаље: анексија Босне и Херцеговине, низ политичких процеса, мијешање у балкански рат на штету Србије и Црне Горе итд. Свему томе је био крајњи циљ ометање ослобођења и уједињења Југословена у слободну и независну државу. Овакви потези постигли су обрнуто: окупљање и зближење Југословена баш на овом програму. Посве је природно да је и Филип Хаџија, као интеллигентан и напредан човјек, стајао непоколебљиво на овом програму и да је у другом официру свога брода Милану Срзентићу одмах нашао свога истомишљеника.

Капетан Милан Срзентић,¹⁰ поријеклом из Паштровића, нашао је у свом заповједнику Хаџији честита човјека и родољуба којему је одмах искрено и отворено пришао.

На аустријским паробродима тада су биле и разнородне посаде, људи разних народности и заосталих схватања. Таквих је било и на Радијуму, па и међу бродским официрима, као што ћемо касније видјети. Овакве прилике на броду Хаџију и Срзентића су још више зближиле.

Срзентић је за вријеме свог школовања у Дубровнику 1911. год. био у редовима националне омладине, активан члан и вјежбач тамошњег српског соколског друштва „Душан Силни“, полетне и борбене организације.¹¹ Иако млад, он је по својој зрелости и национално-политичким концепцијама већ био готов човјек. Зато је схватљиво да га је Хаџија, иако старији од њега по положају, а поготово по годинама, заволио и покљонио му највеће повјерење, и коначно — у тежњи да га спасе — и свој живот.

Кад је п/б Radium упловио у Боку његова посада могла је да мисли — с обзиром на то да се рат већ водио у највећем дијелу Европе — да су овдје нашли уточиште много сигурније него што је пловидба угрожена минама и засједама, или мобилизација и фронт. Поготово је ово могла бити повољна солуција за заповједника Хаџију и официра Срзентића. И један и други су били у свом крају, у близини својих породица, родбине и пријатеља. Али у тим мислима претекли су их трагични дани. Свега десетак дана послѣје тога обојица су лежали код тврђаве Шпањоле из-

¹⁰ Родио се у Книну 1893. год. од оца Адама, судског савјетника, и мајке Милке, рођ. Матић. Основну школу завршио је у Загребу. Осјећајући велику жељу за поморским звањем, наставио је школовање у Научичкој школи у Дубровнику, коју је завршио 1911. године. Као кадет пловио је паробродима: Mostar, Elenia, Arkadia, Katania и Abbacia. Испит капетана д. пл. положио је у Трсту 23. марта, а 1. априла 1914. укрцао се као II официр на п/б Radium (Јадранска стража (ЈС) бр. 7/1924, стр. 187—9).

¹¹ И. З. Капетан Милан Срзентић ГПМК II/1953, стр. 17.

решетани војничким куршумима, по пресуди Пријеког војног суда при Заповједништву ратне луке у Херцег-Новом.¹²

По доласку брода у Боку кап. Хаџија је добио неколико дана одсуства и пошао у Оребић да посјети своју породицу. Цијело одсуство није искористио, јер је 15. септембра добио брзојав са свог брода да се одмах врати натраг „због важних бродских послова“.¹³ Кап. Хаџија стигао је у Херцег-Нови возом 16. септембра ујутру. Полицијски службеник, који је дочекивао воз и приспјелим путницима контролисао легитимације, предао му је позив по којему се морао одмах јавити Војном суду ради свједочења. Одмах по доласку у Херцег-Нови, дознао је да је Срзентић ухапшен. Док је пролазио покрај агенције Угарско-хрватског п/б друштва, чији је руководилац био честити грађанин и родољуб Урош Ломбардић,¹⁴ овај га је, по обичају, позвао на кафу. Хаџија је дошао до врата Агенције и рекао: „Не могу јер журим, Срзентића су ми ухапсили па идем да видим шта је“.¹⁵

Хаџија је одмах био уведен у судницу Пријеког војног суда Заповједништва ратне луке (Kriegshafenkomando) гдје је већ била почела расправа против Срзентића.

По тужби неких чланова посаде, Срзентић је у разговору са Хаџијом желио и прорицао пропаст Аустро-Угарске и ослобођење и уједињење Југословена. Тужилац Пријеког војног суда оптужио је Срзентића да је на глас о сарајевском атентату рекао Хаџији: „Јесте ли чули како убише онога у Сарајеву, али ћемо се веселити кад Аустрија пропадне“. Хаџија је био позван да ово посвједочи. Предсједник суда поставио је најприје питање Хаџији: „Шта мислите о Срзентићу?“ Хаџија је одговорио да је то најбољи официр кога је до сада имао. На друго питање: да ли је

¹² И поред дужег трагања о расправи овог суда, и осталог што би се односило на овај случај, није се могло ништа пронаћи у сада постојећим архивима у Котору и Херцег-Новом. Највјероватније је да је архива Заповједништва у Херцег-Новом уништена прије капитулације Аустро-Угарске 1918. год. Претпостављамо да би се једино нешто могло наћи у Архиви бившег Министарства војске у Бечу. Као што ће се из даљег текста видјети, постоји неколико докумената споредне важности из Архива тадање Луке капеланије у Мељинама — сада у Архиву Поморског музеја у Котору. Још смо неке архивске податке о школовању Хаџије и Срзентића добили из Поморског музеја ЈАЗУ у Дубровнику и његовог Пељешког одјељења у Оребићу. Све остале податке црпили смо из успомена савременика, од чланова породица и из штампе која је о том догађају писала од 1919. године.

¹³ ЈС, бр. 7/1924, стр. 188.

¹⁴ Одмах по објави рата Италије Аустрији, Ломбардић је са читавом породицом био протјеран у Задар по претходно извршеној преметачини у његовој кући. Властима је био сумњив, јер је био ожењен сестром Мирка Ксменовића, познатог народног првака из Херцег-Новог, који је мало прије тога успио да пређе у Италију, а затим у Србију. К томе је Ломбардић био у сродству и са Николом Пашићем, тадањим предсједником владе краљ. Србије.

¹⁵ По казивању савременика Ника И. Доклестића, тада помоћника секретара општине Херцег-Нови.

чуо од Срзентића инкриминисане ријечи, Хаџија је одлучно одговорио да то, или нешто слично, од Срзентића није никада чуо, јер зна да се Срзентић не бави никаквом политиком. Предсједник суда га строго опомиње да озбиљно о свему размисли, јер се за такве кривице губи глава. Хаџија је на ово одговорио: „У Аустрији се може све десити, а ја да имам десет глава не бих лагао“.

Послије овога дошло је до суочења између Хаџије и свједока кап. Ива Калачића, I официра п/б R a d i u m, који је свједочио у корист оптужнице против Срзентића. Калачић је тврдио да је Хаџија не само чуо инкриминисане ријечи Срзентића већ му је на вијест о сарајевском атентату одговорио: „Утолико боље, јер ћемо се прије ослободити“.

Војни тужилац је одмах проширио оптужницу и на Хаџију, који поред Срзентића сједа на оптуженичку клупу. Суђење је трајало до касне ноћи. Хаџија и Срзентић су осуђени на смрт, вјешањем „ради сметања јавног мира“.¹⁶ Ово суђење се одржавало 16. септембра. По одлуци суда, казна се имала одмах извршити. Она је и извршена сљедећег дана, 17. септембра, код тврђаве Шпањоле (код Херцег-Новог). Казна на смрт вјешањем била је замијењена стријелом. Суђење је водио мајор Wencel Werner, који је остао озлоглашен по својим окрутностима. Он није дозволио да бранитељи, такође војна лица, ниједанпут говоре са оптуженима.¹⁷

По интенцијама власти пресуда је морала бити застрашујућа за становништво. Зато су осуђени вођени на губилиште у поворци у којој су ишла два свештеника, чланови суда и одред војника. Власти су спроводиле агитацију у грађанству да присуствује, а није изостала ни наручена и наелектрисана руља са полицајцима који су у тим данима били на дневном реду. Овакве руље биле су јунаци дана још од сарајевског атентата.¹⁸

Један савременик ових догађаја, иначе познати бокелски публициста, о овоме између осталог пише: „Кап. Милан Срзентић био је од посаде пароброда R a d i u m оптужен команди Ратне луке да је заједно са својим командантом Филипом Хаџијом више пута прорицао пропаст Аустро-Угарске и оснивање

¹⁶ Питање је како је у јавност продрло и ово мало података о суђењу, када се зна да у доба опсадног стања и Пријеког војног суда нико није ни смио ни могао знати што се ради између зидова заповједништва Ратне луке. Већ поменути Нико И. Доклестић каже да је записничар на овом суђењу био један Чех, који је као свјестан омладинац брзо нашао пријатеље и истомишљенике у Херцег-Новом. Њему се има захвалити што је и оволико о процесу продрло у јавност. Накнадним провјеравањем могло се од других сазнати да је то био Рудолф Черни, тада подофицир у команди Ратне луке, који је до краја рата остао на служби у Херцег-Новом.

¹⁷ ЈС VII/1924. стр. 187. Стријелбање је извршено на имању поред куће Лепетића, око 150 корака далеко од тврђаве. Милица, жена Стевана Лепетића, старица од 70 година, гледала је ово иза прозора поткровља своје куће. (По казивању Н. И. Доклестића).

¹⁸ Исто.

велике Југославије. Тај његов командант кад му је приликом са-слушања један војни судија напоменуо да пази што говори, јер се овдје ради о глави, свјестан своје улоге, а са очитим презрењем и потцјењивањем и аустријског система владања и својих проказивача, одговорио је темпераментно: „У Аустрији се може свега догодити, па и то...“ Колико је презира, а колико тешке истине и карактеристике цијелог једног преживјелог времена било у овој реченици коју је изрекао један слободан свјетски човек у лице својим судијама! Како је тијесна морала изгледати овим храбрим поморцима мала собица Platz-команде послјије широких хоризоната и слободних лука у које су долијетали као птице, не марећи, готово и не признајући бирократске настраности старе и болесне империје којој су, на несрећу, били поданици!

У Аустрији се могло догодити да два поданика буду стријељана без истраге, без праве оптужнице и без законске одбране. Само се у Аустрији могло догодити да су зрваци њених градова и села били хапшени, везивани, интернирани, вучени по тамницама, вјешани и стријељани само зато што су припадали оном народу који је увијек идентификовао слободу са животом, а ropство са смрћу. У њој се могло догодити и то да припадник опет тог истог народа, кап. Милан Срзентић, силазећи пред тврђавом Шпањолом у ископан гроб, стргне с очију мараму и да изазовно викне у цијеви шест наперених пушака: „Пуцајте, крволоци, живјела Србија!“¹⁹

Вијест о стријељању Хаџије и Срзентића, 17. септембра, била је најстрашнија која се чула у данима откад је почело ванредно ратно стање. Власт се побринула да та вијест буде и плакатима објављена. Ово је била прва смртна казна извршена у Боки у I свјет. рату.

Свештеник ладре Федерико из самостана капуцина у Херцег-Новом по дужности је био уз кап. Хаџију од пресуде до губилишта. Њега је тај догађај толико огорчио да је одмах напустио Херцег-Нови и отишао у Италију. Из Италије је упутио дуже писмо у Оребић породици кап. Хаџије у коме је пренио његове посљедње поруке породици. Са њом је одржавао повремено преписку до посљедњег рата.²⁰

Уз Срзентића је био свештеник Сава Рађеновић, такође родом из Паштровића, гдје је до рата службовао. Као резервни

¹⁹ Х. Браво: 25-годишњица херојске смрти кап. Милана Срзентића — пригодном открића његове спомен-плоче у Будви — Глас Боче — Котор, бр. 342 од 2. IX 1939.

²⁰ Ова преписка је на жалост уништена у пожару у којем је изгорјела кућа кап. Хаџије у Оребићу крајем децембра 1942. Била је запаљена од италијанских окупатора. Са кућом је изгорио цио намјештај и многи предмети од вриједности који су припадали овој познатој поморској породици. Ове и неке друге податке послала нам је Мандица, супруга кап. Филипа, која сада живи у Загребу са кћерком Петрославом.

војни свештеник био је мобилисан и у војсци остао до краја рата. Због свог непоколебљивог и одлучног држања тада је доста страдао и био премјештен на најугроженија мјеста. Често је говорио да му је ово био најтежи дан у животу.²¹

Послије првих страшних утисака са суђења и извршења пресуде Хаџије и Срзентића, у јавности се најприје поставило питање: ко је био узрочник њихове смрти, односно ко их је пријавио аустријским властима. Одговор је био да су то били извјесни чланови посаде п/б R a d i u m. Касније се дознало за име већ поменутога кап. Ива Калачића за кога је било продрло у јавност да је на процесу био главни свједок, а како смо напријед видјели и један од достављача.

Послије капитулације Аустрије, питање одговорности Калачића и његових саучесника било је задуго на дневном реду. Касније ћемо видјети да он није негирао своје свједочење на Војном суду, али се правдао да он Хаџију и Срзентића није пријавио, већ да је то учинио I стројар Tihy. Најприје ћемо изнијети нека запажања из времена непосредно послје пресуде, која ће нам нешто боље приказати нечасну работу Калачића и Tihy-ја.

Као што смо већ поменули, архив Лучке капетаније у Мељинама није нам пружио ближе податке о доласку п/б R a d i u m, ни о његовом боравку у Боки. Неки документи, које смо нашли, односе се на имовину Хаџије и Срзентића, која је остала на броду.

Котарски суд у Херцег-Новом јавља Лучком поглаварству — Мељине да је за оставштину пок. Хаџије надлежан суд у Оребићу, а за оставштину пок. Срзентића суд у Обровцу.²²

Ради се о оставштини новца, драгоцености, одјеће и других предмета њихове личне својине која се нашла на броду. Како се види из пописних листова, овај попис је извршен 18. X 1914. на истом броду. Писао га је I стројар Tihy. Потписан је од комисије: II Cap. I. Kalačić, I offic. S. Koboević, I machin. T. Tichy. Код потписа је печат брода елипсастог облика.

Оставштину пок. Хаџије и пок. Срзентића Л. У. Мељине послао је преко Лучког изасланства — Груж, с тим да их ово достави надлежним судовима у Оребићу и Обровцу.²³

Један од нађених докумената је од већег интереса. Капетан Olivetti, као „rappresentante del piroscafo Radium“, својом представком Лучком поглаварству — Мељине, датираном „Baosic li 6 ottobre 1914“, моли исто да узме на знање да је тог дана преузео заповједништво брода „Giovanni Kalacich fu Vincenzo, di Ragusavecchia.“²⁴

²¹ По властитом сјећању (И. З.).

²² Архив ПМ-К, А-VI 63/1887-8; 1979; 2122.

²³ Архив ПМ-К: исто.

²⁴ Архив ПМ-К 63/1971.

Овдје је кап. Olivetti, као сувласник брода, тражио да се попуни мјесто заповједника, без којег брод није могао да буде. Видимо да је ово било 19 дана послје Хаџијине смрти. Именован је Калачић. Управа предузећа, ако би и жељела да поступи друкчије, није смјела, јер је Калачић сада био толико заслужан за „домовину“. Планирајући своје подло дјело, њему је био пред очима и лични интерес да се домогне положаја заповједника, што му је пошло за руком. Ипак, то звање није дуго уживао, јер је искрцан у Трсту 13. III 1915. године. Био је укрцан у Венецији 1. VI 1914.²⁵ Одмах послје капитулације Аустрије Калачић је био ухапшен у Херцег-Новом од тадањег Народног вијећа, гдје је био саслушан. Саслушање је вршио др Шпиро Желалић, правник, а записник је водио Иво Рамљак, студент медицине. На саслушању Калачић је признао своје свједочење на Војном суду, правдајући се да је тако морао. На питање да ли се за то каје, изјавио је да се не каје. Послје извјесног времена био је пуштен из затвора,²⁶ јер га породице стријељаних родољуба нијесу тада, а ни касније, судски прогониле. Умјесто овога, општи презир и згражање пратило га је до краја живота.

Већ је било речено да се није могло дознати који су све били достављачи на основу које је Војни суд подигао оптужницу, ни ко је све био преслушаван као свједок. Налазимо²⁷ да је војни тужилац у објашњавању са Хаџијом рекао да је сва посада „почев од Калачића па до најзадњег момка, свједочила, да је Срзентић с њиме увијек говорио против Аустрије о њезиној пропасти, и о оснивању Југославије“.

Али ово се не може узети као тачно, већ као средство да се Хаџија присили да и он то потврди, тим више што знамо да Војни пријеки суд није тражио много доказа када је требало некога осудити. Јасно је то да је достава заједничко дјело I официра Ива Калачића и I машинисте Теодора Тihu-а, родом из Плзена.

На суђењу су наступили, изгледа, са подијељеним улогама, а можда је овако и Војни суд режирао — Калачић као свједок, а Тihu као достављач.

Може се лако претпостављати да су ова двојица о разним питањима на броду и одраније налазили заједнички језик, па и у мржњи према заповједнику Хаџији и њему оданом II официру Срзентићу. К овоме треба додати још једну околност. Када су већ бродови доведени на сидриште, на којему је требало да чекају завршетак рата, посаде тих бродова су биле редуциране. Остајала су 3 до 4 члана, а остали су били упућивани у долуњске војне јединице — којима су као војни обвезници припадали — а одатле на фронт. А на усидреном броду био је сигуран „de-

²⁵ Матрикула Но-4435/1912, Дубровник.

²⁶ По казивању Н. И. Доклестића и инж. Марка Цара.

²⁷ ЈС VII/1924, стр. 188.

kung, како се тада говорило, за оне који су на разне начине настојали да се сачувају од фронта. Није немогуће да су и ови разлози могли руководити Калачића и Тићу-а за ово подло дјело.

Овоме свему сматрамо да је потребно додати још једну констатацију, која се односи на кап. Хаџију. Он је позван на Војни суд као свједок, и тако је у почетку наступио. Као што смо видјели, он је брзо од свједока постао оптуженик. То је фактично био од почетка. Калачић и Тићу оптужили су обојицу. Кад је Срзентић био ухапшен, Хаџија се налазио у Оребићу. Позван је натраг у Херцег-Нови брзојавом: „Због важних бродских послова дођите одмах“ — потписан п/б R a d i u m. Значи требало га је довести у Херцег-Нови, а да претходно не сазна о чему се ради, јер су претпостављали да може да побјегне. Кад је већ доведен у суд, сматрали су да је тактичније да наступи као свједок. Можда су рачунали да ће застрашивањем или пријетњама извући из њега неко признање.

Касније се Калачић бранио да он није оптужио ни Хаџију ни Срзентића, већ да је то учинио машиниста Тићу да би се Срзентићу осветио због неке свађе коју су раније имали. Али то Калачић говори 1935. године пред Среским судом у Загребу, пуних двадесет и једну годину послѣје расправе и пресуде, када је био сигуран да се Тићу-и изгубио траг.

Пријеки војни суд започео је своје криво дјело 17. септембра 1914. са стријељањем Хаџије и Срзентића, наставио га је 4. новембра, када је у Кривошијама стријељао Ива Поповића, учитеља из Спича, наводно због покушаја дезертирања,²⁸ а 10. априла 1915. Васа Милишића, исто у Кривошијама, због сличне сумње.²⁹

Капитулација Црне Горе, почетком 1916. године, дала је овом суду доста посла. Поново су се испуниле тамнице Котора и Шпањоле многобројним људима из Спича, Паштровића, Будве и Грбља који су по родољубивој дужности сарађивали са црногорском војском и управом, које су биле у овим мјестима, како смо рекли, од почетка рата. Од 19 имена урезаних на споменику на Савини највећи је број стријељан по тобожњим кривицама због сарадње са Црногорцима. Много већи број је био осуђен на временске казне, а још више је било интернираних. Аустријска управа се тешко светила својим поданицима због сарадње са својом браћом са којом их везује сродство и заједничка борба. Послѣдњи пут је Пријеки војни суд судио у Котору и стријељао вође устанка морнара на ратним бродовима, у фебруару 1918. послѣдњи мјесеци постојања Аустро-Угароке.

Послѣје њених тренутних ратних успјеха, слиједили су неуспјеси и постепено унутрашње расуло. Неуспјеси на фронту, терор војних и цивилних власти и несташице хране стварали су

²⁸ Исто.

²⁹ Споменица Срзентићева.

незадовољство у војсци и народу. Темељи двојне монархије су се почели љуљати. Цар Карло је у прољеће 1917. год. сазвао Царевинско вијеће (Парламент) у Бечу — које за читаво вријеме рата није сазивано и чији су се бројни посланици још налазили у затворима и интернацији — не би ли преко њега могао да очува државу од распада. Влада је обећавала све могуће компензације, али све је било касно.

Чим се састало Царевинско вијеће, посланици Чеси и Југословени наступили су са тешким оптужбама против владе. Народни посланик др Анте Тресић-Павичић у једном свом говору којим је напао злочиначке поступке аустријских судова и владе изнио је и случај Хаџије и Срзентића.

Послије Тресићевог говора, 13. децембра исте год. дошла је у Оребић војна комисија од четири члана коју је водио дивизијски генерал Матешки фон Благај. Они су посјетили супругу пок. капетана Хаџије³⁰ и у име цара Карла јој изразили сажаљење, упитавши је какву одштету тражи. Она је са огорчењем ово одбила нагласивши да се главе новцем не надокнађују, али је тражила ревизију процеса, с тим да кривци буду кажњени.

До ревизије процеса није дошло, јер би и ту била тешко оптужена аустријска власт која је била главни кривац.

Послије годину дана Аустро-Угарска је капитулирала и рат је завршен. Затим су године пролазиле, а све су више блиједјеле успомене рата и његових жртава. У тадањим политичким трвeњима и Калачић се нашао побуђен да помисли на своју рехабилитацију.

У септембру 1934. године новине су комеморирале 20-годишњицу мученичке смрти Хаџије и Срзентића. У загребачким Новостима од 16. септембра исте год. Иван Бендиш, под насловом „Како умире Далматинац“, на једном мјесту каже: „Једно су само погријешили (Хаџија и Срзентић — И. З.). Нијесу знали да их често из прикрајка прислушкује њихов друг, издајца неки Иво Калачић, да би их он могао оптужити и довести до вјешала. А ипак се то догодило. Чим је брод стигао у Боку, Калачић их оптужује аустријским војним властима“.

У фебруару 1935. год. поднио је Иво Калачић Среском суду у Загребу тужбу против И. Бендиша по закону о штампи. Оптуженога Бендиша је бранио адвокат др Јосип Подује. Расправа се протезала до децембра и. г. Били су преслушани као главни свјedoци одбране проф. Петар Рафаиловић и Јово Секуловић, који су као чланови Народног вијећа у Херцег-Новом свједочили да је Калачић на већ поменутом саслушању пред Народним вијећем признао своје кривицу. Анализирајући Калачићеву тужбу адвокат др Подује је између осталог рекао:

„Помијешана хрватска и српска крв жртва нашег ослобођења, не само по увјерењу цјелокупне јавности, него и на основу

³⁰ Писмо Мандице уд. Хаџије од 6. II 1965.

непобитних доказа, пада на главу денунцијаната, међу којима се у врло видној протународној улози налази тужитељ Иво Калачић... На основу такве доставе стријелјани су након пресуде војног суда, без могућности одбране, кап. Хаџија и кап. Срзентић. Један од главних достављача и главних свједока био је главном тужитељ Калачић... Народ није судио својим изродима, нова их држава није гонила, сматрајући довољном осудом презир у којем ће као одсјечене гране дотрајати свој жалосни вијек"³¹

Народ се и данас одужује успомени двојице храбрих родољуба, Филипу Хаџији и Милану Срзентићу.

Игњатије ЗЛОКОВИЋ

СТАВ ИТАЛИЈАНА ПРЕМА ЈЕВРЕЈИМА У БОКИ КОТОРСКОЈ 1941. ГОДИНЕ

„Паробродом ‚Куманово‘ отпремљене су данас, према наредби Председништва Министарског савета, директно за Драч, у циљу интернирања, породице страних Јевреја који су пребегли у ову покрајину бежећи због рата из Југославије“¹ — гласи телеграм који је упутио италијански квестор (шеф полиције) из Котора своме колеги у Драч 26. јула 1941. год.

Априла 1941. год. склонила се у Боку Которску једна група Јевреја са својим породицама. Већина их је била из Београда, док је један број био из Сарајева и неких других места. Сви су они бежали од немачког прогона, верујући да ће у овим крајевима, са којима су и раније одржавали везе, наћи могућности за миран живот. Ове породице биле су смештене у више места Боке Которске (Херцег-Нови, Прчањ, Рисан, Доброта, Котор) и углавном су се прилично добро снашле.

У овој групи Јевреја налазило се и неколико чланова КПЈ, који су се одмах повезали са теренским партијским организацијама и учествовали у припремама за оружани устанак. Пошто су то били претежно интелектуалци, теоретски изграђени, њихова делатност у данима припрема испољавала се нарочито у раду са омладином, односно у раду са омладинским васпитним групама. Обично би неки од ових комуниста окупио око себе групу чланова СКОЈ-а и других омладинаца и са њима разрађивао разне теоретске теме као на пример: „О империјализму“, „Идеологија и циљеви фашизма“, „О Уставу СССР“, „О животу у СССР“ итд.

³¹ „Новости“ од 11. III, 17. VI и 19. XII 1935. године.

¹ Оригинал се налази у Архиву Војноисторијског института, италијанска документација, кутија 551-5/2-1. У даљем тексту АВИИ, Ia, К-551-5/2-1.